

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СЛАВИСТИКА“

КАТЕРИНА ИВАНОВА ТОМОВА

***МЕЖДУМЕТИЯТА В СИСТЕМАТА НА
БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК***

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование 2. *Хуманитарни науки*, професионално направление 2.1. *Филология*, докторска програма *Славянски езици (чешки език)*

ПЛОВДИВ, 2016

Рецензенти:

Проф. д.ф.н. Иван Куцаров

Доц. д-р Маргарита Младенова

Автори на становища:

Проф. д.ф.н. Диана Иванова

Доц. д-р Цветанка Аврамова

Доц. д-р Маринела Младенова

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра *Славистика* при Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, проведено в разширен състав на 21.09.2016 г.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 19.12.2016 от 14.00 ч. в зала „Компас“ на ПУ „Паисий Хилендарски“ пред научно жури в състав:

проф. д.ф.н. Иван Куцаров

проф. д.ф.н. Диана Иванова

доц. д-р Маргарита Младенова

доц. д-р Цветанка Аврамова

доц. д-р Маринела Младенова

доц. д-р Красимира Чакърва

доц. д-р Надежда Михайлова-Сталянова

Материалите по защитата са на разположение в университетската библиотека – Ректорат, ул. „Цар Асен“ № 24

Автор: **Катерина Иванова Томова**

Заглавие: **Междуметията в системата на българския и чешкия език**

Университетско издателство „Паисий Хилендарски“
Пловдив, 2016

Съдържание на дисертационния труд

УВОД.....	4
ГЛАВА 1. Междуметието в системата на езика.....	11
1.1. История на въпроса за междуметието като част на речта.....	11
1.1.1. История на въпроса за междуметието като част на речта в българските граматика.....	19
1.1.2. История на въпроса за междуметието като част на речта в чешките граматика.....	45
1.2. История на въпроса за междуметието в научната литература – полемика около езиковия му статут и представянето му в контекста на различни лингвистични теории.....	63
1.3. Междуметието в съвременната българска лингвистика.....	89
1.4. Междуметието в съвременната чешка лингвистика.....	102
1.5. Изводи към глава 1.....	113
ГЛАВА 2. Компаративно-контрастивен анализ на междуметията в българския и чешкия език.....	117
2.1. Междуметието като елемент на традиционната граматика.....	117
2.1.1. Фонетико-фонологичен анализ на междуметията.....	117
2.1.2. Лексикално-семантични аспекти на междуметната проблематика.....	131
2.1.3. Словообразователни модели и потенциал на междуметията.....	148
2.1.4. Фразеологични аспекти на междуметната проблематика.....	156
2.1.5. Лексикалносинтагматични особености и синтактичен анализ на междуметията.....	163
2.2. Междуметието като предмет на други лингвистични науки.....	186
2.2.1. На границата между вербалната и невербалната комуникация.....	186
2.2.2. Лексикографско отразяване на междуметията.....	198
2.2.3. Теория и практика на превода на междуметия.....	207
2.3. Изводи към глава 2.....	218
ГЛАВА 3. Прототипна структура на междуметията в българския и чешкия език.....	222
3.1. Семиотична характеристика на вокалния жест.....	222
3.2. Семиотична характеристика на междуметния знак.....	232
3.3. Прототипно ядро на междуметието.....	256
3.4. Двуетичен модел за съпоставка на прототипните ядра в българския и чешкия език.....	269
3.5. Етнолингвистична специфика на междуметията (чрез двуетичния модел за съпоставка).....	276
3.6. Изводи към глава 3.....	287
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	289
ИЗВОДИ	297
БИБЛИОГРАФИЯ.....	302

Дисертационният труд в структурно-композиционен план е изграден от увод, три глави, заключение, изводи и библиография (302 стр. – основен текст, 15 стр. – библиография).

Уводът (стр. 4 – 10) обосновава необходимостта от по-задълбочено проучване на междуметните единици. Липсата на стройно непротиворечиво описание превръща междуметията в особено актуален и любопитен **обект на изследване**. **Основната цел** е синхронно типологично сравнение на междуметията като единици на устната и писмената реч, но и като единици на системата, т.е. на езика. С оглед на това **предмет на изследване** е функционирането на междуметията на отделните езикови равнища в светлината на възможно най-много гледни точки – както чисто лингвистични, така и екстралингвистични, които да уточнят профила на проучвания обект.

Реализирането на основната цел изисква адекватното решаване на следните **конкретни задачи**:

1. Проследяване и анализ на историята на въпроса за междуметията като част на речта в българския и чешкия езиков контекст; преглед и систематизиране на различните възгледи при определяне на категориалните признаци на междуметията;
2. Описание и съпоставителен анализ на особеностите на българските и чешките междуметия на отделните равнища и подравнища на съвременната езиковата система – фонетико-фонологичното, лексикално-семантичното, морфологичното, синтактичното;
3. Съпоставителен анализ на българските и чешките междуметия в светлината на някои по-нови лингвистични науки – паралингвистика, лингвистична прагматика, когнитивна лингвистика, теория и практика на превода и др.;
4. Определяне и анализ на лексикографските трудности при регистриране на междуметия;
5. Установяване на състава на прототипното ядро на междуметното семиотично множество в българския и чешкия език; издирване на разлики и подчертаване на сходства в аналитичен аспект;
6. Създаване на двуезичен модел за съпоставка на прототипните ядра от междуметия в българския и чешкия език;

Еклектиката на тези задачи налага привличането на похвати от различни лингвистични дисциплини, което оформя **един широк многопланов интегрален подход. Използваните методи**, освен класическия дескриптивен метод (наблюдение, идентификация, диференциация и типологизация на изследвания материал), включват главно съпоставителен, сравнително-исторически, социолингвистичен и психолингвистичен анализ, когнитивен метод на тълкуване, анкетен метод и др.

Теоретичната рамка на изследването (освен от принципни постановки на общото и съпоставителното езикознание) е зададена от идеите на И. Шаронов, А. Вежбицка, Е. Борисова, както и от научните положения на прототипната теория (Дж. Лейкофф, Е. Рош), на теорията за полевата структура на междуметията (Е. Граф, К. Петрова) и др.

Материалът за проучване и анализ е събиран от художествени произведения и публицистични текстове на български и чешки автори от края на XIX-и век до наши дни, от различни по вид едноезични и двуезични речници, от филми и телевизионни предавания, аудио- и видеореклами, от интернет пространството. При решаване на въпросите, свързани с превода на междуметия, са използвани възможностите на корпусната лингвистика (ČNK: InterCorp, SYN2010, SYN2015, Български национален корпус). В отделни случаи за съпоставителен анализ са привлечени данни от езици, различни от сравняваните – руски, английски, немски и италиански. Водещ принцип при обработката на събрания материал е писмената фиксация на съответната единица в художествен текст или в лексикографско съчинение, което „официализира“ по своеобразен начин лексемата.

Липсата на подробно систематично непротиворечиво описание на междуметията, както в рамките на българския/чешкия език, така и в съпоставителен аспект, с инструментариума на съвременната лингвистика и на хибридните лингвистични науки обуславя **актуалността** на предложеното изследване.

Надяваме се избраният съпоставителен ракурс и прилагането на интердисциплинарни похвати в контекста на комплексен интегрален подход при изясняване на категориалния статут на междуметията в два родствени славянски езика да потвърди следните **теоретико-приложни постановки**:

1. Междуметията са носители на ярка етнолингвистична специфика. Въпреки външните формални сходства между ядрата на категорията в българския и чешкия език, тези единици при овладяване на чужд език трябва да бъдат изучавани и прежеждани. Основните трудности при усвояване на междуметията

като част от емоционално-експресивната лексика на всеки език са от лингвопрагматичен характер.

2. Принципно различие относно обема на понятието *междуметие* в съвременната българска и чешка езиковедска литература има културноисторически и социолингвистичен характер.

3. В светлината на приложената прототипна теория се оформя нова структура и типология на междуметията.

4. Чрез модификация на модела за описание на междуметията на И. Шаронов изграждаме собствен сравнителен двуезичен модел.

Първа глава *Междуметието в системата на езика* (стр. 11 –113) е оформена около три основни теоретични пункта. Първият *1.1. История на въпроса за междуметието като част на речта* е ориентиран към появата на междуметието като самостоятелна част на речта в българските и чешките граматика. Вторият *1.2. История на въпроса за междуметието в научната литература – полемика около езиковия му статут и представянето му в контекста на различни лингвистични теории* изследва установяването на лингвистичния статут на междуметието в научната литература. В отделна част *1.3. Междуметието в съвременната българска лингвистика/1.4. Междуметието в съвременната чешка лингвистика* е систематизирано представянето на този клас думи в съвременната българска и чешка лингвистика.

Прегледът на историята на междуметието като част на речта не следва да бъде възприеман просто като диахронен поглед към въпроса. Проследяването на мястото на междуметията именно в граматиките позволява едновременно две неща. Граматическите съчинения (особено най-старите) служат като извори за ексцерпция на писмено фиксирани единици, които се реализират основно в устната реч, т.е. това е най-оптималният вариант за връщане максимално назад във времето. Освен това авторите на представените граматика изграждат не само донаучния, но в значителна степен и научния „образ“ на междуметието. В полемиката около лингвистичния му статут вземат участие не само езиковеди, но и философи, психолози, антрополози, семиотици и др. В резултат биват изтъквани различни екстралингвистични особености на междуметията – общият произход с животинските звуци, индивидуалният характер на създаването им, некогнитивната им природа на физиологически усещания, пълната взаимозаменяемост на голяма част от тях с жестове и др. Значението на този спор, който затихва около 30-те години на XX век, се състои в това, че очертава и извежда на

преден план основните „слаби звена“ на цялата междуметна проблематика. Може ли междуметието да бъде квалифицирано като дума, или е „просто възклицание, което показва неопределено усещане за болка, ужас, радост“ (Аксаков 1875 :7). Ако не става въпрос за дума, как тогава следва да бъдат определяни „редовно срещаните в писмени текстове записи на човешки емоционални възгласи“ (Шаронов 2008: 20). Ако всеки създава собствени индивидуални междуметия, как да бъде обяснен фактът, че членовете на един етнос разпознават безпогрешно семантико-прагматичната стойност на конкретно междуметие. Колективният характер на междуметията се доказва и от необходимостта да бъдат целенасочено изучавани, при това най-вече с оглед на прагматиката, тъй като употребата на сходни по форма единици често е различна в отделните езици.

Постепенно в научното пространство надделяват аргументите в полза на езиковата същност на междуметията. Изследователският интерес към тях, провокиран първоначално от разнообразните теории за произхода на езика (междуметна теория, звукоподражателна теория и др.), поема друга насока. В съвременната лингвистика вече се полемизира не около това *дали* междуметието е дума, а около това *коя* дума е междуметие. Оформят се две основни полярни становища, независимо че на оста между тях съществуват множество концепции. Според привържениците на *тясното схващане* междуметия са само т. нар. първообразни единици – емоционални възклицания, които изразяват текущото ментално състояние на говорещия. На другия полюс са представителите на *широкото*, които определят като вид междуметия и производните (част от звукоподражателните, отглаголните, както и някои фразеологизми и отделни лексеми, с които се обръщаме към животните или малките деца). Позицията ни по отношение на обема на този клас думи гравитира по-скоро към широкото схващане. Приемаме като работна традиционната за граматиките функционално-семантична класификация на междуметията. В първа (а и във втора) глава са разграничени и коментирани трите основни вида междуметни единици – *емоционално-експресивни*, *контактни* и *имитативни*. Междуметното множество е представено като триизмерна полева структура с ядро и периферия. В този смисъл акцентът е поставен (особено в трета глава) върху ядрените междуметни единици, а анализът на останалите видове междуметия има за цел да уточни спецификата на ядрото, а следователно и на цялото множество.

В исторически план междуметието е сред първите самостоятелни части на речта и по силата на традицията, унаследена от старогръцката и латинската граматика,

присъства във всички граматика на българския и чешкия език. Всеки следващ граматически труд го детайлизира и обогатява. От класа на междуметията са отделени частиците. Към ядрото от емоционално-експресивни единици, наследници вероятно на най-старите езикови изразни средства, постепенно се присъединяват нови елементи. Междуметията се оказват функция не само на емотивния, но и на експресивния и апелативния аспект на езика. Това позволява към тази част на речта да преминават отделни думи и цели изрази. Само честотата на употребата и конвенцията са в състояние да идентифицират като междуметия и да установят част от тях в езиковото съзнание на индивида.

Съпоставката между съвременната българска и чешка концепция за междуметията, представена основно в граматиките на двата езика, ни дава основание да говорим за широко и още по-широко схващане на проучваната проблематика. Чешката лингвистика, изхождайки по традиция от функциите и прагматиката на езиковите знаци, определя като вторични междуметия изразите, които обслужват сферата на речевия етикет, вкл. клетвите и ругатните, значително количество обръщения, командите и заповедите от областта на спорта и военното дело. Въпреки че българската граматика не включва подобни единици в рамките на междуметията, част от тях все пак лексикографски се маркират именно като междуметия.

Правописът и пунктуацията на междуметията следват и се стремят да отразят динамиката на устната реч в писмен вид. За междуметията е характерно мултиплициране на отделен звук/цяла сричка в рамките на една лексема или на цялата лексема. В правописен план тези особености нерядко се фиксират чрез слято и полуслято писане (*аууу!*, *е-е-ех!*, *бреей!*, *тү-тү-тү*, *бим-бам*, *пуф-паф*, *дан-дан-дан*). В сравнение с българския език в чешкия редупликацията на елементи се пише или слято, или разделно – *frr*, *jejej*, *tik tak*, *hopsa hejsa*, *fidli fidli*, *čáry máry*. Обикновено междуметията се оформят като самостоятелни изказвания и след тях се пише удивителен знак. В границите на изречението емоционално-експресивните междуметия почти винаги се стремят към начална позиция и се отделят със запетая. Броят на лексикалните единици, които заемат финално положение, обобщавайки изразяваната емоция, е малък. Сред тях няма първообразни междуметия (*баста!* и *туї то!*, *точка!*; *a basta*, *basta fidli*) Имитативните междуметия най-често са самостоятелни изказвания. Когато изпълняват функция на сказуемо, след тях може да се постави удивителен знак (*И те бух! във водата.*; *И пак почна да кльоука с огнивето: кльоу! кльоу!*). По-силното

изтъкване на междуметията понякога се реализира и чрез тирета (*Той извади пистолета си и – дан! дан! дан! – даде няколко изстрела във въздуха.*).

В чешката езиковедска терминология традиционно се използват както латински термини, така и чешките им калки. По отношение на междуметията обаче в исторически план наред с различните варианти на директно калкиране – *proházka, mezislovce, mezisloví, mezházka, vkladka, vložka*, се появяват и названия, които поставят акцента върху способността на междуметията да изразяват емоция – *citovka, citoznámka, citoslovo, citoslůvko, citoslovce* (Пуда 2008: 210). Въпреки че в съвременната лингвистика термините *citoslovce* и *interjekce* имат синонимна употреба, има автори, от чието изложение личи, че единият термин назовава подвид на другия (Комарек 1986: 241). Българската наука за езика е значително по-скромна по отношение на терминологията. След опита на един от най-ярките пуристи И. Богоров да въведе наименованието *средореч* и предложението на Н. Първанов *подвик* в българската лингвистика трайно се настанява терминът *междуметие*.

Изследователският интерес към междуметията преминава през отчетливо обособени етапи – глотогеничен, етимологичен, фонологичен, фоносемантичен и когнитивно-прагматичен, които имат ясна връзка с развитието на науката за езика. Нито в чешката, нито в българската лингвистика е налице задълбочено проучване на междуметната проблематика. Все пак направеният исторически обзор, както и прегледът на съвременното състояние на научните схващания по темата дават основание да определим като развиващо се динамично не само междуметията като част на речта, но и цялостната концепция за него. Въпреки многото спорни въпроси междуметията се очертава като пълноценен и жизнен клас думи.

Втора глава ***Компаративно-контрастивен анализ на междуметията в българския и чешкия език*** (стр. 117 – 218) цели очертаване и съпоставка основно на диференциалните признаци на междуметните единици в двата сравнявани езика. Анализът протича в две главни посоки. През призмата на граматическата наука от традиционен тип (представена в националните академични и/или актуални граматики) са проследени междуметията на отделните равнища на езиковата система, като акцентът е поставен върху релационните им характеристики – ***2.1. Междуметията като елемент на традиционната граматика***. Вторият основен ракурс (***2.2. Междуметията като предмет на други лингвистични науки***) представя проучваните езикови знаци в светлината на паралингвистиката, лингвистичната прагматика, транслатологията и лексикографията.

Най-голяма екстраординерност проучваните единици проявяват във фонетико-фонологичен аспект, като най-специфични са първообразните емоционално-експресивни междуметия. Те принадлежат към неконцептуалния езиков план, в който действието на съответната фонетична система, управляваща звуковата структура на думите, организирани в части на речта, е силно ограничено (Карцевски 1984: 129).

Сред главните особености на междуметните единици следва да бъдат отбелязани:

1. Нестандартност при производството на определен звук (аспираторен, цъкащ, гърлено-носен и др. – *ффф, тц, хм/с, hm*), която се изразява в липса на съответствие във фонетико-фонологичната система на езика. Междуметията от структурен тип *С, СС' (СС'С'')* в най-голяма степен противоречат на фонетичната организация на „обикновените“ думи. Изцяло изградени от съгласни, те демонстрират силен стремеж към максимално адекватно подражание на реалния звук, чиято физическа природа обикновено е шумова. В структурно отношение силовият елемент при изграждане на междуметните единици се поема от вибрантни, назални или проходни консонанти.

2. Превес на суперсегментните над сегментните характеристики – често звуковият състав е необходим само за да даде възможност на експресивната интонация да се развие.

3. Фонемно мултиплициране – на емфатично удължаване и в двата езика най-често се подлага краесловна гласна фонема и фрикативни, назални, вибрантни и глайдови съгласни в междуметия с напълно консонантна структура. Необходимо е да подчертаем, че в резултат на фонемното удължаване и в чешките, и в българските междуметия често морфемната граница става неустойчива и размита (срв. *eexeeei/jééééje*), без това да води до разпадане на лексемата. Почти всяка от проучваните единици може да бъде редуплицирана. Някои от тях обаче демонстрират явен афинитет към мултиплициране, докато други блокират така специфичната за междуметията възможност. Причините за тази комбинаторна избирателност остават неизследвани за момента както в българското, така и в чешкото езиковедие.

Междуметията създават своеобразна периферна фонетична система, която изобилства от нестандартни звукови комплекси. Езикът се стреми да ги адаптира, а най-често използваните – да стандартизира (и дори кодифицира). Несъответствието

между фонетико-фонологичните и графичните възможности на един език, от една страна, и акустично-артикуляционната сложност на тези звукове, от друга, води до вариативност на писмените фиксации.

Като част от лексикалния фонд българските/чешките междуметия реализират динамични отношения не само в рамките на собствения си клас думи, но и на всички други. За ядрото от първообразни емоционално-експресивни единици е характерна висока степен на полисемия, която провокира различни лексикалносемантични процеси. В резултат се появяват синоними, антоними и омоними.

Механизмите за попълване на състава на вторичните междуметия са сходни. Процесът на заемане на междуметни лексеми е ограничен. В съвременния български и чешки език става дума за около 50 – 60 единици. Днес и в двете езикови пространства основният език източник е английският. В диахронен аспект заетите междуметия в българския са от турско-арабски произход, а в чешкия – от немски.

Моделът на образуване на междуметия от други части на речта също е подобен. Най-често звателните форми на съществителните имена и императивните глаголни форми в резултат на функционално-прагматично съответствие преминават в класа на междуметията. Нужно е да отбележим, че схващаме *интерективацията* като динамично явление. Тя е транспозиционен *процес*, при който една част на речта заема временно или трайно функционалната позиция на друга част на речта. В зависимост от това в коя фаза е процесът говорим или за развитие на вторична функция (граматическа транспозиция), или за окончателно преминаване на единицата към друга част на речта (словообразователна транспозиция), т.е. конверсия (Беднаржикова 2009: 129). Ясното фиксиране на отделните фази на интерективационния процес обикновено е проблемно. По-реално е определянето в конкретен момент на това, дали една словоформа е сменила окончателно принадлежността си към друга част на речта, или не. Със сигурност можем да отчетем процеса като финализиран при единици, които от съвременна гледна точка съществуват само като междуметия (*божке, мале/božíňku, jářku*)¹.

В словообразователен план отделните видове междуметия демонстрират различен потенциал. Най-непродуктивни са първообразните емоционално-експресивни междуметия, като в съвременния чешкия език тези единици не са мотивираща

¹ Подобно мнение изказва и И. Поджи, която разграничава вторичните междуметия според това дали могат да изпълняват и функция, различна от междуметната (Поджи 2009: 170 –186).

словообразователна основа дори за глаголи. В чешкия език обаче, за разлика от българския, е налице голямо количество междуметия, образувани с наставки *-y*, *-ky*, *-ity*, *-sa*, по-рядко с *-ajdu* и *-s*.

Фразеологичните аспекти уточняват в лексикалносемантичен и прагматичен план междуметната проблематика. Съществените прилики между междуметия и фразеолоизми проектират съотносимостта помежду им по три основни начина и обуславят следната класификация:

- фразеологизми с компонент междуметие и междуметна функция
- фразеологизми с компонент междуметие без междуметна функция
- фразеологизми без компонент междуметие с междуметна функция.

При съпоставка в чешкия език се проявява в по-силна степен тенденция към съкращаване на фразеологичния израз с междуметна употреба и често последващо срастване – *sakryš*, *cakra*, *saфра*, *safriš*, *saфраmente*, *saфраporte*, *himl*, *himlhergot*, *himllaudon*, *himlsakra*.

От морфологична гледна точка междуметията са неизменяеми. В лингвистичната наука се определят или като едноморфемни, или по-често като аморфни. Под морфологическа аморфност се разбира не само невъзможността за образуване на различни форми, изразяващи отделни граматически значения (за лице, число, време, наклонение и др.). Признакът *аморфност* се свързва с липсата на ясна, добре очертана форма (най-вече при първообразните междуметия с аргумента, че звуковият им състав не е от съществено значение). В подкрепа на това твърдение се изтъква, че дори при участие на междуметията в словообразователни процеси (*ох* – *охкам*) всъщност става дума за квазикоренна морфема, за фонологизиран и граматикализиран вариант (Реформатски 1967: 108). Смятаме, че аморфност, при това звукова, е присъща само на вокалните жестове, затова приемаме, че междуметията, включително първообразните, са морфологически неизменяеми лексеми.

Интерес представляват и лексикалносинтагматичните особености на междуметията. Те (като всички лексикално-граматични класове) не са изолирани и притежават определен комбинаторен потенциал, при това сходен в двата славянски езика. Най-активно междуметията се съчетават помежду си. В рамките на външната синтагматика единиците предпочитат комбиниране с модифициращи частици, а позиционно най-близо според корпусните данни могат да бъдат открити съществителни имена и глаголи.

Синтаксисът на междуметията се отличава с пълната автономност на тези единици. Те представляват самостоятелно изказване, затова ги определят като изреченски еквивалент. Ако се включат в структурата на изречението, изпълнявайки конкретна синтактична роля, придобиват металингвистичен характер. В българския език не открихме първообразно емоционално-експресивно междуметие, изпълняващо функция на сказуемо/сказуемно определение.

С малки изключения, отнасящи се главно до прагматиката на отделни единици, синтактичното интегриране в двата езика протича по сходни транспозиционни механизми. Като подлог междуметието се субстантивира и назовава само себе си. Трансформира се в отмеждуметна лексема обикновено от среден род, единствено число и губи една от основните си функционално-семантични характеристики на емоционална или емоционално-волева *реакция*². В позицията на сказуемо междуметието или замества директно глагола, или – именната част в предиката, и може да управлява подчинени части на изречението (главно допълнения и обстоятелствени пояснения). Това е специфична особеност на славянските езици (Ницолова 2008: 277).

В рамките на изречението отделните видове междуметия проявяват различна степен на синтактична активност. Най-слаба е при първообразните емоционално-експресивни междуметия, което доказва за пореден път старинността и семиотичната им прототипна специфика като знаци на границата между концептуалния и неконцептуалния план на езика. И на български, и на чешки тези лексикални единици могат да бъдат открити най-вече в пословици и поговорки, евентуално мотивирали впоследствие и фразеологизирани изрази. Контактните междуметия са предикативни по принцип. Дори в състава на сложни изречения обаче те функционират обикновено като неразчленими изреченски еквиваленти. Благодарение на способността си да предизвикват акустични и кинетични образи в човешкото съзнание имитативните междуметни единици могат практически неограничено да изпълняват функция на сказуемо.

Прегледът на паралингвистичните средства (ПС) като вербално-невербални сегменти с междуметен характер доказва че в двата езика преобладават сегментите от тип Б, при които паралелната употреба на междуметие и ПС не е задължителна. Като вербално средство междуметието, разбира се, има управляваща функция по отношение

² Употребата на имитативни междуметия също е специфична емоционално-волева реакция на говорещия към представяната ситуация.

на параезиковите елементи. В същото време обаче колкото по-изразителен и по-конвенциализиран е един жест, толкова по-често компенсира напълно лексемата и се превръща в своеобразно жестово междуметие. Подобно на междуметията, кинемите, освен общоразпознаваеми, могат да носят и ярък етнокултурен характер. Например българските „цъкам с език“ или „чумосвам“ не се срещат в чешка езикова среда. Съществени разлики обаче между българските и чешките ПС не са установени. Известна асиметрия съществува само в честотата на употребата. В чешката езикова практика показването на среден пръст, придружено от вулгарен израз, се появява значително по-рядко.

Лексикографският ракурс изпълнява ролята на своеобразно огледало на цялата проблематика, свързана с междуметията. С оглед на приложния характер на лексикографията представянето на междуметията в речниците се нуждае в най-голяма степен от радикална промяна и търсене на иновативни подходи. Първичните междуметия поради своята многоизразност би следвало да бъдат представяни по-различно – с подробно тълкуване на повечето употреби и описателно посочване на евентуалните придружаващи кинемати. Вторичните междуметия, производни от различни части на речта, най-вече съществителни имена във вокатив, глаголи в императив и наречия, следва да бъдат отразявани според степента им на възприемане и възпроизвеждане сред носителите на езика като същински междуметия или като междуметно употребени към съответната част на речта. При имитативните междуметия се наблюдава естествена тенденция към количествено нарастване.

В теорията на превода обикновено междуметията наред с реалиите, термините, фразеологизмите, пословиците, поговорките и пр. се отнасят към „непреводимото в превода“ (Влахов, Флорин 1978: 56). Смятаме, че от всички изброени единици преводът на междуметията общо *като клас думи* изисква в най-висока степен т.нар. фонові знания. При това отделните видове поставят пред преводача различен тип проблеми. Транслатологичният анализ на междуметията като културноспецифични елементи показва, че в зависимост от особеностите на текста и от характера на прагматичните функции, изпълнявани от междуметията в конкретен контекст, се избират разнообразни преводачески тактики. Всеки преводач има собствен „прочит“ на емоционално-експресивната натовареност на текста, прилагайки координатна мрежа³ на своя език. Вероятно това е една от причините, поради които

³ „начинът, по който хората интерпретират собствените си емоции, в известна степен зависи от лексикалната координатна система на родния им език“ (Вежбицка 1999: 523).

едно и също първообразно междуметие не се транскрибира, а се появява като преводен еквивалент на различни първични и производни междуметия или дори при липса на такива в езика на оригинала. Например чеш. *á* се среща като еквивалент на бълг. *ах, аха, е, о (о-о), ха, уви* или при нулева позиция.

Трета глава *Прототипна структура на междуметията в българския и чешкия език* (стр. 222 – 288) представлява същинският концептуален център на дисертацията и носи иновативен характер. Обект на анализ в тази глава са същинските първообразни емоционално-експресивни междуметия и вокалните жестове от семиотична гледна точка. Представено е понятието вокален жест (ВЖ), както и вътрешноструктурните взаимозависимости между него и междуметията при изграждането на междуметния лингвистичен знак. Изведена е хипотезата за междуметията като субструктура от семиосферата с прототипно ядро и периферия. Отделено е внимание на етнолингвистичната специфика на междуметията.

В класическата трихотомия на Ч. Пърс ВЖ има идентифицираща функция, т.е. става дума за знак-индекс. Този вид знаковост се изразява в указателност (под формата на физическа или каузална взаимосвързаност). Индексите маркират ситуирането на знаковите процеси в пространствено-времевия континиум (указваща стрелка, ветропоказател, почукване на вратата, болестни симптоми и др.). Знакът зависи директно от съществуването и присъствието на обекта, без това отношение да е реверсивно (Щерева 2015: www). ВЖ се отнася към онова, на което е знак, както част към цяло, като при това има естествен характер, тъй като представлява естествена проява на скрити свойства. ВЖ са напълно мотивирани знаци. В зависимост от това дали са мотивирани от безусловен, или от условен рефлекс можем да ги разделим на функционално некомуникативни и функционално комуникативни. Свързваме първата група с *физиологически усещания*. Тези ВЖ не притежават определен конкретен адресат, не се нуждаят от „публика“ при реализацията си. В езика намират своето изражение обикновено чрез глаголи като *кихам, кашлям, треперя от студ, стена от физическа болка*, и с известна уговорка *плача, смея се*. Никое от тези действия не може да съществува извън материалната си звукова форма, само в менталното пространство, „наум“.

Вторият вид ВЖ са провокирани главно от *емоции*, които индивидът донякъде контролира, т.е. избира дали и как да демонстрира. Следователно ВЖ, симптоми за емоционалното състояние на говорещия, проявяват различна степен на комуникативност. В езиков план откриваме ВЖ в изразите *кашлям, за да привлече*

нечие внимание, треперя от злоба, стена от душевна болка, охкам съзнателно и тенденциозно, цъкам с език, подсвирна от учудване, хъкам и др. Дори и няколкото примера са достатъчни, за да стане ясно, че една и съща форма има различно функционално-семантично съдържание, обусловено от условнорефлекторната специфика на реакцията. За разлика от безусловния рефлекс, който е вроден или унаследен, условният се придобива. В този смисъл той има индивидуален характер. Освен това колкото по-висока е степента на комуникативност, т.е. онова, което се демонстрира с определена цел пред адресата, толкова повече лексика се налага да бъде привлечена около глагола, за да бъде описана речевата ситуация.

В сравнение с първия вид тези ВЖ могат да развият своеобразна метафорична употреба, която да кулминира до оксиморони от типа *смея се/плача нау̀м*.

При представяне на емоционалното състояние на индивида звуковият състав на ВЖ няма съществена роля. Много по-важни са интонацията и прозодичните параметри на звука, комбинирани с определен жестово-мимичен съпровод. Основните компоненти на ВЖ – интонация, фонация и звуков състав – се възприемат слухово като неделимо цяло. Съвременните технологии правят възможно адекватното изследване на ВЖ в реална комуникация. Към момента компютърните речници предлагат аудио опция с възможност да се чуе как звучи едно междуметие. Създаването на видео корпуси обаче ще позволи проучването на ВЖ на фона на цялостната симптоматична картина на емоционалното състояние на индивида, включително и в съпоставителен план. Само тогава може да бъде обективно определено съотношението между националноспецифично и универсално, и то не само в състава на ВЖ. Подобни изследвания биха могли да доведат до интересни резултати относно това как емоционалността на индивида се проектира в народопсихологията. Така ще бъдат потвърдени или отхвърлени стереотипи като този например, че южните народи са по-емоционални от северните.

ВЖ е външен признак на вътрешни процеси. Следователно ВЖ и „езикът на тялото“ са единствените елементи на тези процеси, които обективно могат да бъдат наблюдавани и анализирани. Функционално-прагматичната стойност на междуметията като лингвистични знаци неизбежно съдържа и компонента *вокален жест*.

Семиотичната същност на първообразните междуметия се изразява в тяхната иконичност. Подобно на ВЖ, те също са мотивирани знаци, но имат изкуствен характер. Това са звукоподражания – образи на ВЖ. Образите винаги са маркирани със семантична дисфункция, която се изразява в полисемантичност на лексикалните

единици. Създаването им се регулира от мозъчни центрове, различни от тези, свързани с езиковата компетентност. Те са своеобразна ментална пресечна точка между първосигнално възприятие и преработка и езиков център, който оперира със сложни символични знаци. Иконичността е основана на подобие между знака и обекта. Високите нива на кореспонденция между тях обаче зависят от определени прагматични и онтологични убеждения на интерпретиращия, от неговия субективен прочит. Както подчертава Ч. Пърс, отношението на подобие допуска известна условност. Това, от една страна, обяснява факта, че поставени в конкретен ситуативно-речев контекст, иконичните знаци могат да функционират на надезиково ниво и да бъдат разбираеми за хора с различна лингвокултурна идентичност (Щерева 2009: www). От друга, мнимата естественост на тези знаци изисква по-голямо интелектуално напрежение заради неизбежните процеси на конвенциализация. (Например *hudry-hudry* – звук, който издава пуякът; *къчи, къчи* – сигнал за мамене на куче и др.)

Иконичната знаковост притежава друга пространствено-времева специфика. За разлика от индексите, иконите не се нуждаят от реално присъствие тук и сега на обекта, който реферират. Отношението е реверсивно, на двойна симетрия. Това оказва влияние върху третия компонент от семиотичния процес – интерпретанта, и създава т.нар. „парадокс на иконичния знак“. Асоциативната верига може да тече както от обекта към знака, така и обратно.

Проблемът за писмената регистрация на различните вокализации и фонации има същата специфика като при повечето оноματοпеи. Разминаването между канала на производство и канала на възприятие на тези единици води до своеобразен синтез на устната и писмената норма⁴, при който основната кореспонденция фонемни – графемни е разколебана. В резултат колкото по-сложен, т.е. неартикулиран, е един звук, толкова повече писмени варианти го фиксират. Например ВЖ, чрез който се изразява *съмнение, недоверие, колебание*, има следните писмени регистрации: *хм, хъм, ъъъ, ааа/eh, ech, ehm, hm, é*. Обикновено въздушната струя минава през носната кухина и това обяснява присъствието на *м/т* в писмената форма. Ако звукът е произведен орално, графемата липсва. Ясно артикулираните звукове не създават проблем в графичен план. Това са всички ВЖ, които са структурирани главно от тон, и в писмен вид се регистрират чрез

⁴ Понятията *устна/писмена норма* използваме в светлината на идеите на Й. Вахек – система от устни/писмени средства, задължителна за членовете на всяко развито езиково общество. Двете норми са функционално диференцирани. Докато средствата на устната норма позволяват *динамична* реакция, т.е. бърза и непосредствена, то чрез писмената норма се изгражда *статична* реакция, която е трайно фиксирана и затова води до по-добро възприемане (Вахек 1981: 124).

вокали. Общата тенденция обаче е към закономерно приобщаване на ВЖ към системата на езика. Става дума за процес, който преминава през отделните езикови нива и може да доведе до пълна граматикализация на ВЖ (фонологизация – лексикализация – морфологизация). Степента на интеграция на сходни ВЖ в различните езици често не е еднаква.

Разликата между първообразните междуметия и звукоподражанията се обуславя не толкова от произхода на звука (човек – природа), колкото от характера на категориалните признаци. При ономатопеите той е *формален* – целта е да се създаде копие на природен звук. Едно *тик-так* е достатъчно, за да се появи в съзнанието на възприемащия представа за звук от стрелки на часовник. Звукоподражателността на първообразните междуметия има *смислова* функция – представяне на емоционална реакция. Вероятно това провокира слабата асоциативна връзка между форма и съдържание, т.е. между междуметната единица (независимо от реализацията ѝ) и онова, което следва да изрази.

Във формален план отношенията между ВЖ и междуметие могат да бъдат представени по следния начин:

1. ВЖ – 0

ВЖ не получава езикова реализация, т.е. остава паралингвистична единица.

2. ВЖ (ВЖ') – М, (М', М'', М''')

За този вид формални отношения е характерно съществуването на паралелни варианти на ВЖ, т.е. членоразделно и нечленоразделно звучене. Това провокира засилена склонност на писмената форма към вариативност. Ярък пример в това отношение е имитацията на плюене като реакция на отвращение, възмущение, негодувание, пренебрежение, презрение и др.

3. ВЖ ↔ М

Отношението на взаимно съответствие е най-рядко срещаният тип формална релация. Предполага ярка, обикновено етнолингвистична специфика и силна асоциативна връзка, която позволява на носителя на езика незабавно да идентифицира извън контекста ВЖ. Той е еднозначен с оглед на образуването си. В този аспект такъв ВЖ е *цъкането с език*.

М

4. ВЖ → М

М

Същността на този модел се състои в предаването на един и същи ВЖ с различни междуметия. ВЖ по правило има само нечленоразделна форма, трудна за писмена регистрация. Ако прочетем междуметието, произнесем го артикулирано, всъщност го „цитираме“ като лексикална единица. Такива ВЖ са например *пръхтенето, пухтенето, настръхването, потръпването, сумтенето, хъкането* (*фырканье, поеживание, хмыканье* – Шаронов 2006: www).

ВЖ

Този тип отношение съществува и в обратната посока, т.е. М → ВЖ. Едно

ВЖ

междуметие може да бъде писмена реализация на няколко ВЖ. Например формата *ха* изразява: 1. *внезапна уплаха, силна изненада*, – ВЖ има аспираторен характер и наподобява рязко поемане на въздух; 2. *ирония, насмешка*, – ВЖ може да има полуартикулиран характер, но може и да е и напълно нечленоразделен (въздушната струя минава главно през носната кухина); 3. *смях*.

Иконичната специфика на междуметието се изразява в сложна амалгама на устната и писмената форма на знака. Те се проектират една в друга като първообраз, оригинал и копие, изграждайки най-често отношение на двойна асиметрия. Самият ВЖ има двойствена форма на съществуване. От една страна, е елемент от паралингвистичната семиотична система на ВЖ и може никога да не получи езикова реализация. От друга – е устна форма на междуметния знак, която може да бъде възпроизведена напълно артикулирано. Т.е. ВЖ не винаги предполага междуметие, докато обратното е задължително.

Хипотезата ни за двойствения характер на езикова реализация на междуметието налага да потърсим системно-структурното му представяне в различен аспект. Спецификата на взаимовръзките между вокалните жестове и междуметията оправдава прилагането на концепцията ядро – периферия в по-широк семиотичен план. Основание за това ни дава предположението на Ю. Лотман, че „изследванията в семиотиката за последните двадесет и пет години доказват, че в изолиран вид не съществуват ясни и функционално еднозначни реално действащи системи“. Обособяването им се налага по чисто евристични причини. Нито една от тези системи, взета отделно сама за себе си, не е действаща. Системите функционират само ако са потопени в своеобразен семиотичен континуум, изпълнен с разнотипни и на различна

степен на организация семиотични комплекси (Лотман 1992: 12). Именно този семиотичен универсум, семиотично пространство, действащо като единен механизъм, извън пределите на който е невъзможно протичането на знаков процес, авторът определя като *семиосфера*.

Анализът на междуметията като подсистема от семиосферата позволява обхващането на всички единици с подобна функция. Включително и на вокални жестове, които не са получили езиков израз, т.е. граматичен, но са знак и следователно потенциално притежават лингвистичен характер. Основните признаци на семиосферата естествено се проектират и в отделните ѝ подсистеми. Ю. Лотман извежда като фундаментално за теорията си понятието *граница*. Според него всяка субструктура притежава семиотична индивидуалност, което обуславя нейната затвореност. Във връзка с това границите изпълняват функцията на филтри и рецептори, които трансформират информацията. Именно границите са онзи механизъм, който превръща в реалност тази информация, като я превежда на езика на вътрешното пространство, т.е. като я семиотизира. Своеобразната защитна функция (да предпазва от разпад системата), присъща на всяка граница, провокира ускорени семиотични процеси. Следва да отбележим, че *границата* играе важна роля и в полевата теория за езика. Основните ѝ характеристики като понятие от тази теория и от концепцията за семиосферата сякаш влизат в противоречие. От една страна, е плавна и размита, а от друга, е ясно очертана в качеството си на преграда и защитен механизъм. Смятаме, че всъщност няма противопоставяне, а различна гледна точка към понятието – да раздели или да очертае обем.

Определянето на ядрения състав е свързано с уточняването на необходимите и достатъчни критерии. Хипотезата ни относно това дали един елемент е част от този състав, или не, се основава на анализа на междуметията, осъществен на отделните езикови нива и през призмата на различни лингвистични дисциплини, и на обобщените характеристики на ядрото, изведени от проучените теоретични изследвания.

По отношение на произхода си ядрените междуметни единици (ЯМЕ) имат **автоимитативен** характер, т.е. те са звукоподражания на фонации с дъвен произход.

Лексикалното, фразовото и прагматичното значение на ЯМЕ се припокриват и придават емоционално-експресивен характер на единицата, зад която откриваме определена емоция. Безспорно е трудно тя да бъде логически уловена. Приемаме

емоционално-експресивната функция на междуметията за **основна**, тъй като емоцията е ядро на езиковата личност (както рефлексията е ядро на нейното съзнание).

В синтагматичната ос ЯМЕ задължително са в **начална позиция**. Смятаме, че при синонимна последователност от няколко междуметия ядреният елемент обикновено е първи. Говорещият в състояние на афект трупа и изрежда лексикални единици, като ги синонимизира, за да изрази по-ясно и причината, провокирала емоцията, и самата емоция (Трънка 1990: 55).

ЯМЕ изпълняват **еднозначно** основната функция на междуметната субсистема, т.е. междуметията от ядрото функционират главно като емоционално-експресивни единици. Ако освен тази функция междуметията може да изпълнява и друга (най-често когнитивна), то следва тя бъде определена като вторична. Ядрото на междуметната субсистема е зона с иманентен **синкретизъм**. Схващаме понятието в най-широк план – като синтез на различни същности, който се проявява в няколко аспекта. Първият е в гносеологичен план и е свързан с авторефлексията. Като механизъм на автокомуникацията тя обяснява парадокса субектът на познанието да бъде едновременно и обект. При това индивидът трябва да даде външен езиков израз на вътрешното си състояние, т.е. да открие рационален начин да демонстрира емоционалното, без да го неутрализира.

Синкретизмът се проявява и в съвместяването на структурни и семантични признаци (понякога противопоставящи се) на елементи от различни системи – вокални жестове и междуметия. Самите междуметия са синкретични знаци в морфосинтактично отношение, тъй като функционират едновременно като дума и като фраза, т.е. те са самостоятелни комуникативни единици в абсолютен план.

Уточняването на състава на прототипно ядро на междуметната субсистема с оглед на изложената хипотеза извежда основните критерии за принадлежност към ядрото. Единиците трябва да са звукоподражания на човешки фонации и да изразяват емоция. Експерименталният тест, който да потвърди ядрения характер, се състои или в пълната невъзможност за комбинация с други междуметия (срв. *ту-ту*, *хм*), или в изключителното право на начална позиция при създаването на синтагматична верига. Анализът на събрания материал за изследване и посочените критерии оформят основния, но не и окончателен, списък от около 35 ядрени елемента.

I. бълг. – *a (aaa), ай, ау, ах, аха, брр, е (eee), ей, ех, еха, ехе, и (иии), их, иха, ммм, мхм, о (ooo), ой, оу, ох, оха, охо, ну, нфу (нфю), тц-тц (ц-ц, цъ-цъ), тю (тюх), у (ууу), уф, ух, уха, фу, (фю), ха, хм, хмх, хъ, хъм, ъ (ъъъ), ъх, я (яяя);*

II. чеш. – *a (á, aá), ah (ach), aha (ahá), aj, au (aú), br(rr), e, eh (ech), ehe, ej, fi (fí), fft, fu fú, fuj (pfuj), hh, hm, ha, hej, hi, hu (hú), jaiú, je (jé, jej, jeje, jejeje), jó, ju (jú), juch (juchú, juché, juchej, juchá), i, (i), m (mmm), ó, oh (och), oho, oj, ou, ohej, ouvé (ouvej), pche (pchá), uá, u (ú), uh (uch), uf;*

Съставът на прототипните ядра може да бъде сравнен обективно не толкова чрез междуметните лексикални единици, колкото чрез уточняване на симптоматичните ситуации, в които участват посредством ВЖ. Под *симптоматична ситуация* (СС) разбираме съвкупност от обстоятелства (обективни действия и прояви), която е резултат от валентни отношения между външен стимул и вътрешна психическа реакция. Всяка СС описва моментно емоционално-психическо състояние на индивида, но извеждането на релевантните им характеристики позволява тяхното типологизиране.

Основните признаци на СС са:

1. Обобщен стимул, предизвикващ ментално-емоционалното състояние на субекта.
2. Наименование на ВЖ.
3. Паралингвистични средства (жестове и мимики), които почти винаги съпровождат ВЖ и по този начин уточняват контекста във функционално-семантичен план.
4. Интонация и други фонетични характеристики на ВЖ.
5. Характер на последващо речево и неречево поведение на субекта.
6. Списък на междуметия – синоними.

По функционален критерий И. Шаронов разделя СС и ВЖ, които участват в тях, на две големи групи⁵. Включването на външен фактор, който да определи вида на емоционалната реакция, е крачка напред при обективизирането на самата реакция, а следователно и при идентифициране и тълкуване на конкретен ВЖ. В *събитийните* СС „авторът“ на ВЖ е включен в действието, *събитието* като пряк участник или като свидетел с подчертано емпатично отношение. За уточняване на типа СС възприемащият я би могъл да зададе въпроса *Какво се случи?/Какво стана?*. Подобна

⁵ Класификацията се базира на когнитивната теория на емоциите, според която човешкото съзнание проектира външния свят в три аспекта: събития и техните последици, обекти и техните свойства и признаци, агенти и техните действия. (Ортони, Клоур, Колинс 1995 по Шаронов 2008: 155)

ситуация възниква например при пътен инцидент, на футболен мач и др. Събитийните ВЖ са предизвикани от външен стимул или от критични моменти при протичане на действието – нарушаване на хода на събитията, грешка, не/успех, постигане на поставената цел, дългоочаквано приключване на дейността и т.н. (Шаронов 2008: 160). За *обектните* СС пък е характерно представянето на действителността като *обект*. „Авторът“ на ВЖ се дистанцира от събитието, за да го анализира, класифицира и оцени. Перцепцията на обектен ВЖ предизвиква диагностичен въпрос *За какво става дума?/За какво говориш?*. Пример за обектна СС е наблюдение на опасно диво животно в зоологическата градина. Обектните ВЖ са два основни типа – единият е свързан с учудване (удивление, изненада), а вторият предполага тимологична оценка, т.е. оценка на обекта според степента на неговата значимост. Основните стимули, които ги предизвикват, са неочакваност при възприемане на обекта, необичайност, странност на обекта, прекомерно висока/ниска степен на определен признак и др.

Въпреки че сме далеч от пълно и систематизирано описание на СС, ВЖ и междуметията, които писмено ги фиксират, моделът на И. Шаронов може да бъде приложен и в съпоставителен план.

Събитийни симптоматични ситуации (таблица 1)

СИМПТОМАТИЧНА РЕАКЦИЯ	ВОКАЛЕН ЖЕСТ	МЕЖДУМЕТИЕ бълг. – чеш.
Реакция при физическо въздействие или непосредствена опасност (<i>внезапна болка или страх, ужас</i>).	писък	а, ау, о, оу <i>аá, аи, ои, јајúú, úá</i>
Реакция при физическа или психологическа тежест (<i>тъпа болка, умора, преситеност</i>).	1. въздишка 2. стон	1. ах, их, оф, уф <i>аh (ach), ајej, eh (ech), oh (och), uf (uh), oj</i> 2. ах, ау, ооо, ох, оу, ъх <i>аh (аhah, ach, achach) аи, ајej, i (í), оó (oh, och), ои</i>
Реакция при контакт с чужд, неприятен обект (<i>отвращение, погнуса</i>).	1. пръхтене 2. (квази)плюене	1. пфу, уф, ха, брр <i>hú, fú, pche (pchá), fuj (pfuj)</i> 2. пфу, пфю, пу, фу, фю, тю(х) <i>fí, pche (pchá), fuj (pfuj)</i>

	3. настръхване – треперене – тракане със зъби	3. въвъ, брр <i>brr, hu (hú), ú</i>
Реакция при загуба на контрол в конкретната дейност (<i>уплаха, смущение, объркване</i>)	1. имплозивно вдишване 2. хъмкане, сумтене	1. ах, ха, иии, их <i>a, ha, hh, hi</i> 2. хм, хмх, мхм, ммм, ха, хъ, хъм, въвъ <i>ehm, hm, mm, mh, mhm</i>
Реакция при разреждане на вътрешно напрежение (<i>облекчение, отпускане</i>).	въздишка	аа, ах, ее, ех, оо, оф (уф) <i>aá, ah (ach), ajej, eé, eh (ech), oh (och), uf (uh)</i>
Реакция при неуспех, липса на очакван резултат (<i>разочарование, огорчение, досада</i>).	1. възглас 2. стон 3. (квази)плюене 4. цъкване с език	1. еее, ей, иии, ооо <i>a, oó, jé, ju, oj</i> 2. ах, ех, их, ооо, ох, оу, въх <i>ah, í, oó, oh, och, ou</i> 3. пфу, пфю, пу, фу, фю, тю(х) <i>fí, pche (pchá), fuj (pfuj)</i> 4. тц (тц-тц) \emptyset
Реакция при успех, постигане на очакван резултат (<i>радост, възторг</i>).	възглас	еее, ей, еха, ехе, ооо, оха, охо, уха <i>a, oó, ohej, ej (eja, ejchuch), hej, jé (jej jejda, jejku, jejenana), ju (jú, juch), oj</i>

Обектни симптоматични ситуации (таблица 15)

СИМПТОМАТИЧНА РЕАКЦИЯ	ВОКАЛЕН ЖЕСТ	МЕЖДУМЕТИЕ бълг. – чеш.
Реакция при новост и необичайност на нещо (<i>интерес</i>).	1. възглас 2. хъмкане	1. аа, ооо, ууу, я <i>a, oó, jé, jó, ju</i> 2. ммм, хм, хмх, мхм, въвъ, ха, хъ, хъм <i>ehm, hm, mm, mh, mhm</i>

<p>Реакция при степен на признак на нещо (<i>силно впечатление</i>).</p>	<p>1. възглас</p> <p>2. цъкане с език</p>	<p>1. а,еха, ооо, оха, охо, иии, иха, ууу, уха, яяя а, оó, оho, оhej, ej (eja, ejchuch), hej, jé (jej, jejda, jejku, jejenana), ju (jú, juch), oj</p> <p>2. тц-тц-тц Ø</p>
<p>Реакция при странност на нещо (<i>недоумение, съмнение в истинността</i>).</p>	<p>1. хъмкане</p> <p>2. възглас</p> <p>3. цъкане с език</p>	<p>1. ммм, хм, хмх, мхм, ъъъ, ха, хъ, хъм ehm, hm, mm, mh, mhm</p> <p>2. а, о, ее, иии, ууу а, оó, оhej, ej (eja, ejchuch), hej, jé (jej, jejda, jejku, jejenana), ju (jú, juch), oj</p> <p>3. тц Ø</p>
<p>Реакция при окончателно осъзнаване на нещо (<i>удовлетворение</i>).</p>	<p>възглас</p>	<p>ааа, аха, ооо аá, аhá, оó</p>
<p>Реакция при осъзнаване на несъответствие с желаното (<i>съжаление</i>).</p>	<p>1. възглас</p> <p>2. въздишка</p> <p>3. цъкане с език</p>	<p>1. еее, ей, иии оó, jé, jó, ju</p> <p>2. ех, их, ох (оф), уф (ух) ah (ach), eh (ech), oh (och)</p> <p>3. тц-тц Ø</p>

В заключителната част **Заклучение/Изводи** (стр. 289 – 301) са направени обобщения и са формулирани следните изводи:

1. Проблематиката, свързана с междуметието като особен вид дума, все още търси адекватен анализ, който да доведе до разрешаване на натрупалите се спорни въпроси. Мненията на учените в световната езиковедска литература относно същността и спецификата на междуметията най-често са крайни и противоречиви. Лишено от траен и задълбочен научен интерес, междуметието се използва най-често като съпътстващ допълнителен аргумент в подкрепа на една или друга теория – от тези за произхода на езика до най-съвременните когнитивни, лингвопрагматични и др.

2. В българската и в чешката наука за езика липсват сериозни монографски изследвания с основен обект *междуметие*. Най-ярката разлика между двете концепции се отнася до обема на тази част на речта. Функционалният подход към езика, традиционен за чешката лингвистика, разширява обхвата. В последната академична граматика на чешкия език (под. ред. на Ф. Щиха 2013 г.) всички спортни и военни команди са отделени като вид междуметие.

3. Диахронният преглед и анализът на съвременните научните схващания по темата позволяват да определим като развиващо се динамично както самото междуметие като част на речта, така и общата концепция за него. В този смисъл междуметието еволюира и се очертава като пълноценен и жизнен клас думи със собствена логика на развитие.

4. Съпоставителният анализ на българските и чешките междуметия потвърди превеса на принципни сходства между тях на всички езикови равнища – фонетико-фонологично, морфологично, лексикално-семантично, словообразователно и фразеологично, синтактично.

5. Допълнителните ракурси, въведени с идеята да уточнят спецификата на междуметието, обогатяват сравнението в теоретико-приложен план.

6. Представянето на междуметието като множество – субсистема (с ядро и периферия) от семиосферата на Ю. Лотман позволява обединяването на елементи от принципно различни семиотични системи. Прекият резултат е разрешаване в голяма степен на един изкуствено създаден спор⁶ около обема на този клас думи. Налице е почти капсулирано ядро с постоянен състав и елементи, които гравитират около него на различно разстояние, а следователно и подложени в различна степен на действието на центробежните и центростремителните сили на цялата субсистема.

7. Триадицият модел *емоция – вокален жест – междуметие* елиминира трудностите при описанието на същинските междуметия. Въвеждането на допълнителен елемент в сравнение с общоутвърдения модел на тълкуване *емоция – междуметие* подпомага еднозначното идентифициране на изразяваната емоция.

Тълкуването на едно емоционално-експресивно междуметие само чрез наименованието на конкретна емоция създава опасност от установяване на пълна синонимия между всички първообразни междуметия. Още повече, че емоционалната лексика в българския и в чешкия език към момента е слабо концептуализирана. Това

⁶ Както отбелязва И. Шаронов, същински научен спор никога не е съществувал, тъй като не е бил уговарян предварително неговият предмет (Шаронов 2008: 23).

потвърждава необходимостта названията на емоциите да бъдат използвани като общ вектор, който само насочва към емоционално-психическото състояние, но не го описва пълноценно и адекватно.

Прилагането на когнитивната теория на емоциите на А. Ортони, Дж. Клоуър, А. Колинс е съществена за концепцията ни, тъй като поддържа тезата за универсалност на голяма част от вокалните жестове и позволява съпоставителното им изследване в различни култури. Индивидът възприема действителността в два основни аспекта – *събитийен* и *обектен*⁷, а самите емоции са валентни реакции на двата вида външни въздействия. Определянето на типа стимул маркира цялата симптоматична ситуация, в която вокалният жест и междуметието са само елементи от диагностиката на моментното емоционално-психическо състояние.

Събитията включват индивида в дейността. Като стимули на събитийните вокални жестове можем да определим незначителни грешки, не/успех, препятствия при осъществяване на дейността, постигане на очакваната цел, неочаквана агресия и др. Събитията предизвикват реакции като не/удоволствие, не/удовлетворение, възторг, досада, огорчение, ужас и др.

Обектите са отделени от потока на възприятията с помощта на съзнанието. Стимулите за обектни вокални жестове обикновено са изненада при възприемане на действителността, странност на обекта (много висока или много ниска степен на определен признак) и др. Възприемането на обекта инициира набор от емоции, свързани с учудване, удивление и тимологична оценка (т.е. оценка на значимостта, важността на обекта) (Шаронов 2008: 204).

8. Предложеният модел за сравнение и анализ на прототипните междуметни ядра в съвременния български и чешки език доказва етнолингвистичната и социокултурната специфика на тези единици. Тя се изразява не толкова във формален план, колкото в прагматичен, и е свързана със следното:

– количествени разлики в списъка на първообразните междуметия в отделните езици (например *ти, бей, брей* нямат съответствия в чешкия език);

– несъвпадане на семантико-прагматичната страна на ортографски сходни в двата езика единици. Например *ау* се свързва основно с изразяване на учудване, а в чешкия език *аи* – с болка (срв. също *ба* и *bah*).

⁷ *Агентивният* аспект, свързан с отношение и оценка на поведението на други индивиди, е вид събитийен. Той предизвиква т.нар. социализирани емоции, вторични и спрямо събитийните, и спрямо обектните (Шаронов 2009: 26).

Вокалните жестове често са разбираеми за представителите на отделни култури за разлика от междуметните единици, което доказва за пореден път необходимостта от тълкуването на едните чрез другите.

Емоционалните речеви прояви на индивида преминават през различни филтри – възрастови, джендерни, социални, религиозни, културни, етнически, национални. От друга страна, всеки език създава собствен междуметен код (така, както речта на всеки индивид участва в изграждането на националния език).

Теоретичният принос на дисертационния труд откриваме основно в следното:

- изграждане на относително стройна и непротиворечива концепция за междуметията като вид дума;
- представяне на междуметното множество не в пространствено-повърхнинен аспект, а като субсистема на семиосферата с триизмерни параметри;
- създаване на двуезичен модел за сравнение на прототипните ядра.

Практическата значимост на настоящото изследване се състои във възможността на базата на предложената концепция да бъдат решени задачи като:

- съставяне на тълковен речник на българските междуметия и междуметни изрази;
- съставяне на двуезичен българо-чешки/чешко-български речник на междуметията и междуметните изрази;
- въвеждане на нови методи при овладяването на междуметията и междуметните изрази в чуждоезиковото обучение;
- описанието и анализът на вокалните жестове е крачка към създаването на адекватна граматика на речта.

Библиография, използвана в автореферата:

1. **Аксаков 1875:** Аксаков, К. С. *Сочинения филологические*. Москва, 1875.
2. **Беднаржикова 2009:** Bednaříková, V. *Slovo a jeho konverze*. Olomouc: UP FF, 2009.
3. **Вахек 1981:** Vachek, J. Paralingvistické zvuky a psaný jazyk. // *Slovo a slovesnost* № 42, 124–133.
4. **Вежбицка 1999:** Вежбицкая, А. „Грусть“ и „гнев“ в русском языке: неуниверсальность так называемых „базовых человеческих эмоций“// *Семантические универсалии и описание языков*. М. „Языки русской культуры“, 503–525.
5. **Влахов, Флорин 1978:** Влахов, С., С. Флорин. Непреводимото в превода: звукоподражания и междуметия. // *Съпоставително езикознание*, № 5, 56–61.
6. **Карцевски 1984:** Карцевский, С. Введение в изучении междуметий. // *Вопросы языкознания*, 1984 № 6, 127–137.
7. **Комарек 1986:** Komárek, M. a kol. *Mluvnice češtiny. Tvarosloví 2*. Praha: Akademia, 1986.
8. **Лотман 1992:** Лотман, Ю. М. *Статьи по семиотике и топологии культуры. Т. 1*. Талин: Александра, 1992.
9. **Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Междуметията – заварените деца на граматиката. // *В търсене на смисъла и инварианта*. Под ред. на Я. Бъчваров. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 275–285.
10. **Поджи 2009:** Poggi, I. The Language of Interjections. // *Multimodal Signals*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2009, 170–186.
11. **Пуда 2008:** Půda, Al. *Zur Theorie der lenpragung im deutsch-tschechischen Sprachkontakt*, Peter Lang: Heidelberg, 2008, 209–210.
12. **Реформатски 1967:** Реформатский, Ал. *Введение в языковедение*. Москва, 1967.
13. **Трънка 1990:** Trnka, V. *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha: UK, 1990.
14. **Шаронов 2006:** Шаронов, И. А. О новом подходе к классификации эмоциональных междуметий. // <<http://www.dialog-21.ru>. >(8.11.2011).
15. **Шаронов 2008:** Шаронов, И. А. *Междуметия в тексте, речи и словаре*. Москва: РГГУ, 2008.

16. **Шаронов 2009:** Шаронов, И. А. *Междометия в языке, в тексте и в коммуникации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук.* Москва: РГГУ, 2009.
17. **Щерева 2009:** Щерева, К. Парадоксът на иконичния знак или проблемът за хронологичния приоритет при звукоподражанията. // *LiterNet*, 01.05.2009, № 5 (114) < http://litenet.bg/publish23/k_shtereva>.
18. **Щерева 2015:** Щерева, К. Чарлз Сандърс Пърс и съвременната лингвистика. // *LiterNet*, 30.04.2015, № 4 (185). < http://litenet.bg/publish23/k_shtereva>.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

1. Томова, К. Междуметия, образувани от изменяеми части на речта (върху материали от български и чешки език). // *Научни трудове на ПУ*, т. 48, кн. 1, сб. А, Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2010, стр. 233–239.
2. Томова, К. Междуметия от чужд произход в българския и чешкия език. // *Научни трудове на ПУ*, т. 49, кн. 1, сб. А, Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2011, стр. 204–214.
3. Томова, К. Формули от речевия етикет с междуметен характер (през призмата на чуждоезиковото обучение). // *Výuka jihoslovanských jazyků v dnešní Evropě*, Brno: РВ, 2011, стр. 200–211.
4. Томова, К. Наблюдения върху лексикографското отразяване на междуметия в българския и чешкия език. // *Българската бохемистика днес*. София: Парадигма, 2012, стр. 96–108.
5. Томова, К. Междуметия и паралингвистични средства в български и чешки език). // *Проблеми на устната комуникация*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, стр. 155–166.
6. Томова, К. За превода на междуметия в българския и чешкия език (върху материал от паралелния синхронен корпус InterCorp). // *Славистиката в глобалния свят – предизвикателства и перспективи*. Благоевград: УИ „Н. Рилски“, 2012, стр. 95–102.
7. Томова, К. Лексикалносинтагматични особености на междуметията в българския и чешкия език. // *Научни трудове на ПУ*, т. 50, кн. 1, сб. В, Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2012, стр. 403–411.
8. Томова, К. По пътя на междуметията – историколингвистичен поглед към някои чешки и български граматика. // *Славянските езици отблизо (сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров)*. София: УИ „Св.Климент Охридски“, 2013, стр. 229–240.
9. Томова, К. Как прави пукът, или за ономапоите в чуждоезиковото обучение. // *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě*, Brno: РВ, 2014, стр. 647–654.
10. Томова, К. За фразеологизмите с компонент междуметие в чуждоезиковото обучение. // *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě*. Brno: РВ, 2015, стр. 137 – 143.
11. Томова, К. Етнолингвистични особености на някои български междуметия. // *Научни трудове на ПУ*, Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2015 (под печат).

